شاهدی درون متنی بر ردّ انتساب کتاب المزار شیخ مفید به وی

احمد خامه یار

کتاب المزار منسوب به شیخ مفید (درگذشته ۴۱۳ق)، از مزارنامه‌های کهن شیعی است که مانند شمار دیگری از متون مشابه آن، در موضوع اعمال و آداب و زیارت‌نامه‌های اماکن مقدس شیعه و مشاهد مشرّفه ائمه (ع) پدید آمده است. چاپ مناسبی از این کتاب از سوی مکتبة العلامة المجلسی، به تصحیحِ محقق گرامی آقای احمد علی مجید الحلّی و با مقدمه فاضل ارجمند آقای حسن موسوی بروجردی منتشر شده است. با این حال، در انتساب این کتاب به شیخ مفید تردید جدّی وجود دارد.

به نظر می‌رسد در کنار شواهد تاریخی، نسخه‌پژوهانه و کتاب‌شناسانه، می‌توان شواهد درون متنی را نیز در راستای بررسی انتساب یا عدم انتساب کتاب المزار به شیخ مفید، مورد توجه قرار داد. از جمله شواهد درون متنی‌ای که ـ به باور نگارنده ـ می‌تواند نشان دهنده عدم انتساب این کتاب به شیخ مفید باشد، توصیفی است که در آن از قبور چهار امام مدفون در بقیع شده است.

به باور نگارنده، چنانکه در کتاب در دست انتشار خود «بهشت بقیع» نیز اشاره کرده، شواهد تاریخی نشان‌دهنده آن است که قبور ائمه بقیع، در سده‌های اولیه اسلامی فاقد ساختمان گنبددار (و شاید حتی به صورت قبر یا قبور برجسته‌ای در میانه قبرستان) بوده و در واقع گنبدی که به گفته عبدالجلیل قزوینی رازی در کتاب نقض، به دستور مجدالملک براوستانی ـ وزیر برکیارق سلجوقی ـ در اواخر سده پنجم (حدود سال ۴۹۰ق) ساخته شده، نخستین گنبد و ساختمان شاخص روی این قبر یا قبور بوده است.

در کتاب المزار شیخ مفید (ص۱۰۵)، پس از شرح اعمال و زیارت‌نامه‌های ائمه بقیع، این تعبیر آمده است که: «فإذا خرجتَ من قبة الائمة (ع) ...» (پس اگر از گنبد ائمه (ع) خارج شدی ...). در حالی‌که در کتاب المقنعه شیخ مفید (ص۴۷۵)، در جایی که متن زیارت‌نامه چهار امام (ع) نقل شده، پیش از نقل زیارت وداع ایشان، این تعبیر آمده است که «فإذا أردت الانصراف فقف علی قبورهم وقل: ...» (پس اگر خواستی بروی، نزد قبورشان بایست و بگو: ...)

با مقایسه دو متن می‌بینیم که در کتاب المقنعه، تعبیر «قبور» و در کتاب المزار، تعبیر «قبّة» (گنبد) به‌کار رفته است؛ و این تناقض در دو تعبیر مختلف را می‌توان چنین توجیه کرد که در زمان شیخ مفید، هنوز ساختمان و گنبدی بر قبور ائمه بقیع (ع) ساخته نشده و از این‌رو در کتاب المقنعه وی، تعبیر «قبور» به‌کار رفته، اما کتاب المزار در زمانی پدید آمده که روی قبور، گنبد وجود داشته است.

باید به این نکته توجه داشت که برخلاف رویکرد بسیاری از مؤلفان و نویسندگان متأخر و معاصر که گاه در استفاده از اصطلاحات تسامح می‌ورزند یا نسبت به مفاهیم و تعاریف اصطلاحات تاریخی آشنایی کامل ندارند، بیشتر علمای متقدّم، اصطلاحات علمی را به مفهوم دقیق خود به‌کار می‌بردند و در دو شاهد مورد استناد نیز، استفاده از تعبیر «قبر» و «قبّهٔ» (گنبد)، نشان‌دهنده آگاهی مؤلفان متن نسبت به شکلِ جایگاه مورد توصیف آنان است.

توضیح:

یادداشت بالا ناظر به متنی است که تحت عنوان «المزار الکبیر» از سوی کتابخانه علامه مجلسی چاپ شده است؛ و گرنه چنانکه یکی از دوستان یادآوری فرمودند، کتابی که مرحوم موحّد ابطحی به عنوان «کتاب المزار ـ مناسک المزار» منتشر کرده، ظاهراً در انتساب آن به شیخ مفید مشکلی وجود ندارد و احتمالاً همان متنی است که نجاشی به عنوان «المزار الصغیر» و ابن شهرآشوب به عنوان «مناسک المزار» از آن یاد کرده‌اند.

جمعه ۱۱ آبان ۱۳۹۷ ساعت ۱۱:۱۴